

Морозова А.В. Вітчизняна війна 1812 р. в долі Домініка П'єра де ля Фліза – українського лікаря й етнографа

Стаття розповідає про життя відомого українського лікаря й етнографа французького походження Домініка П'єра де ля Фліза, який опинився на Чернігівщині з партією військовополонених Великої армії Наполеона.

Ключові слова: де ля Фліз, Вітчизняна війна 1812 р., військовополонені, Чернігівська губернія.

Морозова А.В. Отечественная война 1812 г. в судьбе Доминика Пьера де ля Флиса – украинского врача и этнографа

Статья рассказывает о жизни известного украинского врача и этнографа французского происхождения Доминика Пьера де ля Флиса, который попал на Черниговщину с партией военнопленных Великой армии Наполеона.

Ключевые слова: де ля Флиз, Отечественная война 1812 г., военнопленные, Черниговская губерния.

Morozova A.V. The Patriotic War of 1812 in the fate of Dominique Pierre De la Flise – the Ukrainian doctor and ethnographer

The article tells about life of the well-known Ukrainian doctor and ethnographer of the French origin Dominique Pierre De la Flise, which got on Chernihiv Province with party of prisoners of war of the Great army of Napoleon.

Key words: de la Flise, The Patriotic War of 1812, prisoners of war, Chernihiv Province.

[надійшло до редакції: 05.05.2012 р.]

УДК 09(477)Барвінок

Лариса РЕВА
(Київ)

Володимир Барвінок – автор зводу бібліографії українських рукописних книг і стародруків

Важливою передумовою наукового використання стародруків є наявність повноцінних каталогів й інших довідкових матеріалів. Неодноразово про це йшлося і на сторінках журналу “Слово і час” [1]. У 1920-х роках при Всеукраїнській Академії наук було утворено Комітет з опису видань, що вийшли на території України з XVI–XVIII ст. Український книгознавець С.І. Маслов, склав “Спробу інструкції та план роботи над складанням українського бібліографічного репертуару XVI–XVIII ст.” (К., 1926). Дана проблема вже порушувалася дослідженнями автора цих рядків [2]. Але, на жаль, широко накреслена програма не була тоді здійснена. Наукові здобутки тих часів були надовго вилучені з наукового обігу, а самі імена книгознавців були піддані забуттю. Ще в 1958 р. в Україні вийшла друком бібліографічна праця з опису кириличних видань XV–XVIII ст. з фондів Державної публічної бібліотеки УРСР (нині – Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (ділі – НБУВ)) (уклад.: С.О. Петров, Я.Д. Бирюк, Т.П. Золотарь). Пізніше почали з'являтися описи окремих збірок, колекцій тощо.

Повертаючись у 20-ті роки ХХ ст., звернемося до пошукових надбань секретаря Комітету Володимира Івановича Барвінка. Це ім'я годі шукати в бібліографічних до-

відниках. Інститут рукопису НБУВ не має його особового фонду, а прізвище зустрічаємо в книзі “Особові архівні фонди Інституту рукопису: Путівник” (К., 2000) лише в п’яти випадках – здебільшого з нагоди його листування – з протоієреєм, настоятелем київського Володимирського собору І.М. Корольковим (1845 – після 1930), істориком, археографом, бібліографом, джерелознавцем, бібліотекарем Київської духовної академії в 1882–1886 роках А.С. Криловським (1853–1930), істориком, археологом, нумізматом В.Г. Ляскоронським (1859–1928), мистецтвознавцем, публіцистом О.П. Новицьким (1862–1934) та істориком церкви, археографом, книгознавцем Ф.І. Титовим (1864–1935). Тому дозволимо собі невелику біографічну довідку.

Барвінок Володимир Іванович (+22.07.1879, містечко Охрамієвичі (нині село Коріківського району Чернігівської області) – ?) – історик церкви, візантолог, бібліограф. Закінчив Київську духовну академію (1905). Відомо, що навчався у Петербурзькому археологічному інституті в 1908 р., в 1908–1911 – на історико-філологічному факультеті Петербурзького університету. В 1911 р. дістав ступінь магістра богослов’я. До кінця 1917 р. працював у центральних установах Св. Синоду. Водночас (з 1912 до 1917 р.) викладав історію у Петербурзькому реальному училищі А. Гельда. З 1918 р. – в Україні: в 1919–1928 – співробітник історико-філологічного відділу ВУАН з окремих наукових доручень; у 1924–1933 – працював у Всеукраїнському археологічному комітеті (в 1930–1933 – секретар комітету); в 1928–1930 – секретар Софійської комісії та мистецького відділення. Описував стародруки київських книгозбірень, Щекавицької та Андріївської церков, латинські та польські стародруки в архівах бібліотек Москви, Петербурга. Автор досліджень з історії православної церкви та її діячів, праць історико-юридичного змісту: “Никифор Влеммид и его сочинения” (1911), “Об обязанностях государей по воззрению Никифора Влеммида” (1911).

Упродовж останніх років робота в Україні з каталогізації стародруків, враховуючи попередній досвід, безумовно, значно пошквалилася. Є також досвід пропагування української книги поза її межами. Але то окрема розмова. А поки що пропонуємо до уваги рукопис досі невиданої ґрунтовної книгознавчої праці В.І. Барвінка, яка не втратила своєї актуальності й нині. Робота, на наш погляд, надзвичайно цілісна. Містить унікальну бібліографію слов’яноноруських книг, вибірково подає відомості про місцезнаходження окремих книг. Але вона корисна й своєчасна сьгоднішньому науковцю не лише цим. Скрупульозно досліджуючи українську книгу, В.І. Барвінок простежує літературознавчий аспект загалом усього надбання слов’янства. Він згадує і Фіюлівські друки – але неодмінно з точки зору їх призначення для українства, і московські, і Санкт-Петербурзькі... Подаючи бібліографію про книгу російських учених, В.І. Барвінок розглядає й творчо досліджує наявність і пріоритетність української книги в їх творах. Це не лише доповнює українську науку, але й подає в їх дослідах вітчизняний бібліографічний процес якнайповніше та цілісніше. Крім того – і це дуже важливо – ця основна праця життя В.І. Барвінка є цінним історичним документом української науки 20-х років ХХ ст., непересічним свідченням того, що процес не перепинявся й намагався розвиватися, і, за можливості, вводити в науковий обіг якомога повніше матеріал про невтрачені документи, надаючи йому певної системи, хронології. Насьогодні можемо констатувати, що цей процес таки обірвався; багато книг було понищено; понищені були й праці про ці книги; багато з яких втрачені, на жаль, назавжди. Сама ж

праця В.І. Барвінка на півстоліття залягла в спецховищі. Лише з недавнього часу до неї почали звертатися дослідники, до того ж в цілому роботу не вивчали – фрагментарно, вибірково, за потребою використовували наявну в ній інформацію. Натомість праця В.І. Барвінка заслуговує на оприлюднення й обов'язкове введення її до наукового обігу в цілому. Можливо, дана архівна пам'ятка дійшла до нас не в повному обсязі. За рецензією на неї історика книги С.І. Маслова, маємо її структуру. А наявний в Інституті рукопису НБУВ документ В.І. Барвінка не подає зазначені ним розділи.

Документ подається в скороченні відповідно збереженому. Орфографію й стилістику оригінального тексту пам'ятки також збережено. Пунктуацію приведено до норм сучасної української мови. Трикрапкою в тексті позначені авторські купюри. У квадратних дужках вказано логічно доповнені слова та розшифровані авторські скорочення (загальноприйняті скорочення не розшифровувалися).

Додаток

**№ 1. – 25 березня 1925 р. – [м. Київ]. – Рукопис праці Володимира Івановича Барвінка
“Огляд бібліографії церковно-слов'янських стародруків”**

В минуле століття слов'яно-руське письменство звернуло на себе особливу увагу вчених й у нас, і поза кордоном. Ріжні наукові інституції та суспільства, а також й окремі особи поклали немало праці на зібрання пам'яток старослов'яно-руського письменства. Так, в різних місцях й у нас і поза кордоном склалися великі збірки слов'яно-руських рукописів. Разом з цим, в тих же місцях різними науковими інституціями та окремими особами стали складатись і збірки церковно-слов'янських стародруків.

Однак тоді, як рукописні збірки слов'яно-руського письменства мало що не всі мають наукові друквані описи. Збірки церковно-слов'янських стародруків лише деякі мають такі описи. А проте, церковно-слов'янські стародруки, як і рукописи, є не менш цінним матеріалом для різних наукових дослідів. Відслідкування зазначених стародруків може дати немало нових, ще зовсім невідомих, фактів для історії культурного розвитку слов'янських народів. Крім того, в церковно-слов'янських стародруках міститься багато й іншого цікавого та цінного матеріалу. Так, передмови й післямови авторів, видавців та друкарів цих стародруків, присвяти та герби тих, кому присвячувалося те або інше видання, а в деяких випадках й самий зміст стародруків, представляють цінний матеріал для історії та літератури XV–XVIII ст., або подають цікаві відомості про зносини слов'ян з різними народами Заходу. Ріжні гравюри, що знаходяться в церковно-слов'янських стародруках, мініатюри, образки, заставки, кінецьки, фігурні літери, взорні рамки й т.ін. складають, можна сказати, цілу художню галерею, цінну для історії старослов'янського мистецтва. В даному разі особливу увагу звертають на себе церковно-слов'янські стародруки українських друкарень, що своїми передмовами, присвятами, змістом, гравюрами, прикрасами й т.ін. часто подають матеріал надзвичайної вартості для літератури та суспільного життя, просвіти та художньої діяльності українського народу в XVI–XVIII вв.

Однак, не вважаючи на таку велику цінність церковно-слов'янських стародруків, до цього часу немає видання, в якому останні були б більш-менш точно описані або хоча би тільки вірно зазначені во всій їх повноті. Особливо це треба сказати відносно церковно-слов'янських стародруків, що вийшли з українських друкарень.

350 літ минуло, як в 1574 р. з'явилася на Україні перша книжка. За цей період з-під станків українських друкарень, діяльність яких поширилась була по всій Україні від головних міст до

невеликих містечок та монастирів, вийшла велика сила книжок церковно-слов'янських та інших. Але до цього часу ще не виявлений цей культурний скарб, до цього часу ще немає опису тих церковно-слов'янських видань, що були надруковані. Ті ж видання українських друкарень, що хоча й описані в різних бібліографічних працях, представляють собою лише невелику частину того, що повинно було надруковано й через це не можуть служити справжнім показником багатства українського друку за його 350-літню добу. (Маючи це на увазі, Українська Академія наук ще в 1919 р. організувала опис церковно-слов'янських видань, що зберігаються в різних київських бібліотеках). А в 1924 р. Археографічна комісія названої Академії, з приводу 350-літнього ювілею української книжки, порішила скласти опис усіх видань взагалі, що були надруковані на території України від початку друку по 1800 р., для чого й організувала особий для цього Комітет, який в тому ж році й розпочав свою працю.

Церковно-слов'янські стародруки завше звертали на себе велику увагу наших книжників та письменників. Уже в XVI–XVII вв. деякі з цих стародруків, цікаві своїм змістом, або видатні чим-небудь іншим, стали зазначатись сучасниками. Потрібні відомості про це можна знаходити в працях: С. Голубев. Библиографические замечания о некоторых церковнославянских книгах преимущественно конца XVI–XVII столетий. – К., 1876. – С. 4, 6, 8, 10, 67; В. Перетц “Filar Wiary” и “Ksiega Smerci” архієпископа Л. Барановича. – К., 1898. – С. 1; С. Маслов. “Казанье Мелетія Смотрицького на честный погреб о. Леонтія Карповича”. – К., 1908. – С. 3–4. та ін.

Однак, наукове вивчення церковно-слов'янських стародруків починається лише в кінці XVIII в., коли вперше були зроблені спроби дати реєстри церковно-слов'янських видань. Такі спроби в XVIII [в.] належать А. Богданову (1707–1768) – помічнику бібліотекаря Російської Академії наук. 1757 р. він склав працю “Краткое ведение и историческое разыскание о начале и произведениях вообще всех азбучных слов”, в якій він, між іншим, дає реєстр відомих йому церковно-слов'янських видань з розподілом їх по друкарням. Ця праця Богданова залишилася не надрукованою й зберігається в бібліотеці зазначеної Академії.

П. Симони “Библиография русской” в “Новом энциклопедическом словаре Брокгауза и Эфрона”. – т. VI. – Стовп. 438 та єпископу Дамаскину Симеону-Рудневу (1737–1795).

В XIX в. інтерес до студіювання церковно-слов'янських стародруків ще збільшується. Особливо багато попрацювали в цьому напрямку В. Сопиков (1765–1818), М. Калайдович (1782–1832).

Є відомості, що Калайдович кілька років збирав різні матеріали для повної історії церковно-слов'янського друкування. Праця його була майже готова до друку, але в 1812 р. згоріла в Москві при пожежі.

З того часу інтерес до студіювання церковно-слов'янських стародруків проявляється все більше й більше. З'являються праці, присвячені бібліографії церковно-слов'янських стародруків як окремо взятих, так цілих збірок; з'являються праці, присвячені різним спеціальним питанням церковно-слов'янської бібліографії; з'являються праці з історії окремих друкарень та осіб, що визначили себе видавництвом; з'являються каталоги різних бібліотек, в яких поруч з іншими книжками зазначаються й церковно-слов'янські видання.

Пристаючи тепер до розгляду окремих праць з бібліографії церковно-слов'янських видань, необхідно зазначити, що ці праці, для зручнішого їх огляду, можна розподілити таким чином:

1. праці загального характеру, в яких церковно-слов'янські стародруки описуються в хронологічному порядку, поза підлеглистю їх від якої-небудь окремої збірки, часу та місця видання;
2. праці загального характеру, але в яких описуються церковно-слов'янські стародруки, надруковані в різних друкарнях за той або інший час;
3. праці, в яких описуються церковно-слов'янські та інші видання, надруковані по окремих друкарнях;

4. праці, в яких описуються церковно-слов'янські стародруки, що переходять по окремих книгозбірнях громадським та приватним;

5. праці, в яких описуються окремі церковно-слов'янські стародруки, чим-небудь видатні, і нарешті:

6. праці, в яких містяться факсиміле початкових аркушів, тексту, гравюр та різних прикрас з деяких церковно-слов'янських стародруків.

При цьому необхідно зазначити, що представлений розгляд праць з бібліографії церковно-слов'янських видань має на меті дати не стільки критичний розбір їх з боку внутрішнього, бо останній відносно багатьох з них був зроблений в свій час спеціалістами, скільки, так мовити, скласти реєстр, більш-менш повний, тих праць по бібліографії названих видань, які де-небудь були надруковані, разом з цим вказати і ті рецензії, що були зроблені відносно них.

Запевно (нерозбірливо) будуть різні пропуски, особливо в бібліографії закордонних праць, будуть й неправильні думки і помилки і т.ін. – щире прохання до всіх, що цікавляться бібліографією церковно-слов'янських видань, зазначити в своїх рецензіях всі хиби цього розгляду й, як ласка буде, повідомити про них.

I

Загальні описи церковно-слов'янських стародруків

Праці загального характеру, в яких церковно-слов'янські стародруки описуються поза підлеглистю їх від якої-небудь окремої збірки, часу та місця видання, стали з'являтися ще в кінці XVIII ст. Протягом XIX ст. останні значно збільшилися. Не перестають з'являтися вони й в XX ст. Видно, що церковно-слов'янські стародруки звертали на себе все більшу й більшу увагу прихильників старовини. Руські, українські, сербські, польські, румунські та інші вчені поклали немало труда на каталогізацію та опис цих стародруків.

З праць зазначеного загального характеру, що полягають руським та українським вченим, повинно зазначити праці єпископа Дамаскина Семенова-Руднева, В. Сопикова, П. Кеппена, І. Сахарова, І. Каратаєва, І. Левицького та ін.

Дамаскин Семенов-Руднев – вчений-єпископ XVIII в. на Московщині, в 1785 р. склав працю: “Библиотека российская или сведение о всех книгах в России с начала типографии на свет вышедших”, яку можна назвати першою серйозною роботою по бібліографії церковно-слов'янських видань. Зазначена праця єпископа Дамаскина за час життя його не була надрукована і залишилась в рукопису (власноручний рукопис праці єпископа Дамаскина переходить в бібліотеці колишньої Московської Духовної Академії під № 112). Частина її була надрукована та випущена в світ лише в кінці XIX ст. (“Библиотеку российскую” єпископа Дамаскина в 1848 р., по власноручному рукопису автора, тоді було надруковано 5 піваркушів, в яких відомості про церковно-слов'янські стародруки доведені по 1693 р. На цьому видання праці єп. Дамаскина й припинилося, невідомо по яким причинам).

В 1851 р. Ундольський наново розпочав друкувати “Библиотеку российскую”. Але й це видання не було закінчено й припинилося на 7-му піваркуші, в якому відомості про церковно-слов'янські стародруки доведені по 1713 р. Тільки через 30 років після цього праця єп. Дамаскина була надрукована під ред. Тихонова С. “Памятники древней письменности” за 1881 р. № XI – “Библиотека Российская или сведение о всех книгах в России с начала типографии на свет вышедших. Труд єп. Дамаскина (Семенова-Руднева). – СПб, 1881. – 8*. – С. XIX+1–100+1–9, де відомості про церковно-слов'янські стародруки доведені до 1699 р. Але це видання було зроблено не по власному рукопису автора, а по іншому, й не скрізь згідно з автографом. Через це С. Білокуров, розглянувши надруковані Ундольським в 1848 по 1851 роки аркуші праці єп. Дамаскина й маючи на увазі, що остання не втратила свого значення, випустив їх всвіт в “Чтениях в обществе новой и древней России при Московском

университете” за 1891 р. – “Библиотека Российская ... вышедших (по 1713). Труд епископа Дамаскина (Семенова-Руднева). Издал В.М. Ундольский. С предисловием Сергея Белокурова”. – Н.н.1. – С.1. – VII+1–40+1–II+9–56; на стор. 1–40 містяться 1–5 піваркушів в виданій 1848 р., а на с. 9–56 – містяться 2–7 піваркушів видання 1851 р.).

В своїй “Библиотеке Российской” еп. Дамаскин після особої вводної статті в хронологічному порядку описує церковно-слов’янські видання, надруковані з 1518 по 1785 р. в різних друкарнях. Самий опис взагалі короткий. В ньому еп. Дамаскин дає коротку назву видання; зазначає місто, рік та формат його; в деяких випадках разом з короткою назвою приводить і повну, – для більшості видань зазначає бібліотеки, в яких вони знаходяться; іноді звертає увагу на художні прикраси деяких видань і відмічає гравюри й т.ін.; крім того, при опису деяких стародруків визначає й наступні їх видання.

“Библиотека Российская” еп. Дамаскина, по словам В. Ундольського, важна для слов’янорусської бібліографії, особливо в XVII–XVIII вв., як по своєму покажчику церковно-слов’янських стародруків, що в той час переховувалась в деяких бібліотеках московських та інших, так й по тим критичним приміткам автора, що тут можна знаходити [3].

Праця еп. Дамаскина цілком ще не використана, позаяк друга частина її навіть ще не надрукована.

Інше значіння має праця В. Сопикова “Опыт российской библиографии”, що була надрукована в 1813–1821 рр. в Санкт-Петербурзі в 5 частинах (повна назва праці В. Сопикова така: “Опыт российской библиографии или полный словарь сочинений и переводов, напечатанных на славянском и российском языках от начала заведения типографий, до 1813 г., с предисловием, служащим введением в сию науку, совершенно новую в России, с историею о начале и успехах книгопечатания как в Европе вообще, так и особенно в России, с примечаниями о древних редких книгах и их изданиях, и с краткими... выписками. Собранный из достоверных источников Василием Сопиковым. Часть 1–4, СПб., 1813–1816, 8*. – С. в 1 т. – I–CLI+1–313; в II-му – 1–IX–1–372; в III-му – I–IV–1–475; в IV-му – 1–527 та “Опыт российской библиографии, или полный словарь сочинений и переводов, собранный из достоверных источников Василием Сопиковым”. – Ч. 5. – СПб., 1821. – 8*. – С. 1–232.

Перші чотири частини були надруковані самим Сопиковим, а п’ята – В. Анастасевичем після смерті Сопикова (†1818) за залишеним від нього матеріалом.

З них в даному разі цінними є частина I, спеціально присвячена бібліографії церковно-слов’янських видань, ... в якій в особому “прибавленні” теж показано немало цих видань.

В своєму “Опыте российской библиографии” Сопиков задумав дати “ропись” всіх видань, що були надруковані на слов’янських мовах “от самого начала заведения типографий до 1813 г.” (В. Сопиков “Опыт”, ч.1. – СПб., 1813. – С. XVIII).

Відповідно такому плану Сопиков виносить в свій “Опыт” видання не тільки церковно-слов’янські, а взагалі “все книги ... напечатанные у славян на древнем и новом языке их ... что издано на разных отраслях языка славянского” (Там же, с.XVIII. В деяких випадках Сопиков зазначає навіть видання грецькі, латинські та німецькі. Див., наприклад, ч.1. – № 896–900).

Сама “ропись” книжок улаштована в алфавітному порядку. Назва видань переважно коротка; зазначаються скрізь місце, рік та формат видання; іноді даються критичні замітки про вартість того або іншого видання, при чому часто фігурують помітки “редка”, “очень редка”, “редка в России” і т.д. З деяких найбільш цінних та рідкісних видань Сопиков робить виписки з передмов або післямов, що в них містяться. Всього в I-ій частині “Опыта” Сопикова зазначено 1737 й у 5-ій біля 150 слов’янських видань, надрукованих в різних друкарнях.

В “Предуведомлении” до “Опыта” Сопикова містяться коротка історія друкування в Європі взагалі та в Росії зокрема; пізніше “ропись древним славянским типографіям, с показанієм, в каких листах оныя находились, и с которого времени каждая из них, по печатным

книгам ... извесною” й замітка “о гражданских типографиях”; (там же, с. I–XCII, XCII–CXII, CXIII–CXV, CXIV–CXXX) – є відомості, що “Предуведомление” до “Опыта российской библиографии” В. Сопикова було написано К. Калайдовичем.

“Опыт российской библиографии” В. Сопикова, звичайно, не вільний від деяких хиб. “Признаюсь, – каже він сам, – что во всей полноте не мог исполнить плана моего. Легко статься может, что здесь пропущены многие известные книги, или важнейшие их издания; неудивительно, если встретятся ошибки, во времени и месте печатания оных, неизбежные при первом опыте” [4].

Пояснюється це відсутністю в той час спеціальних збірок церковно-слов’янських стародруків та підготовчих бібліографічних праць. “Почтеннейший и скромный Сопиков, – пише С. Соболевський, – сам назвал труд свой опытом, чувствуя и сознавая его несовершенства и неполноту. Необходимо помнить, что до издания этого опыта не было у нас ни хорошо устроенных и обширных собраний русских книг, ни порядочных им описей” (С. Соболевский. “Новые явления в русской библиографии” в “Русском архиве” за 1869. – №5. – С. 922–923).

Маючи це на увазі, І. Каратаєв з свого боку каже: “Труд В.С. Сопикова есть подвиг гигантский для его времени; конечно, он не избежал многих ошибок, но все эти недостатки выкупаются тем, что он первый сделал попытку собрать в одно целое все наши и иностранные сведения о церковнославянских книгах” [5]. І дійсно, хоча в “Опыте российской библиографии” В. Сопикова й виявлені різні помилки (див. рецензії на “Опыт российской библиографии” Сопикова: 1. С. Линде в “Pamiętnik Warszawski” за 1815. – 1–3 частини, й скороченому вигляді – на російській [мові] в “Вестнике Европы” за 1816 р. – т. XC. – С. 110–136–230–244, й окремо – 8*. – С. 1–41; 2. порівняти рецензію в “Современном наблюдателе русского слова” за 1815. – Ч. 2. – С. 85–98; 3. П. Кепшена в його “Материалах для истории просвещения в России”. – 11. – Библиографические листы. – 1825. – СПб., 1826. – №3. – Ствп. 33–40; № 31. – Ствп. 452–453, де дано кілька поправок та доповнень до 1-ої частини з приводу виходу в світ 5-ої; 4. В. Сопикова “Критические и библиографические заметки и разъяснения к “Опыту” Сопикова в “Журнале Министерства Народного просвещения”. – 1878: Ч. CXVII. – № 6. – Від. II. – С. 247–291, і окремо: СПб., 1878.

Про помилки В. Сопикова – див. також у Я. Головацького “Дополнение к очерку славяно-русской библиографии В.М. Ундольского”. – Сборн. – СПб., 1874. – С. 3–5.

Але достоїнство цієї праці признається тепер непорушним. Деякі видання, що довго були невідомі, але зазначені Сопиковим, в наступні часи були знайдені.

Цей факт не може не підтверджувати того, що Сопикову були відомі стародруки надзвичайної рідкості. Через це цілком справедлива думка В. Ундольського, що праця В. Сопикова “составляет эпоху в нашей библиографии” (В. Ундольский. “Библиографические разыскания” // Московитянин. – 1846. – № 2. – С. 149). Див. також статтю М. Сухомлинова “Библиограф В.С. Сопиков // Древняя и новая Россия. – 1876. – С. 61–68.

Позаяк “Опыт российской библиографии” В. Сопикова з плином часу зробивсь великою бібліографічною рідкістю, що в останні часи В. Рогожин, маючи на увазі, що цей “Опыт” при всіх своїх помилках та недостахах не втратив наукового значіння, передрукував його (В.С. Сопиков. “Опыт российской библиографии”. Редакция, примечания, дополнения и указатель В.Н. Рогожина. – Ч. I–V. – СПб. – Издательство А.С. Суворина. – 1904–1906).

Крім того, був надрукований “Указатель” к “Опыту российской библиографии” В.С. Сопикова. Сост.: В.Н. Рогожин. – Испр. и дополн. Издание. – СПб., издание А.С. Суворина. – 1908.

“Указатель”, складений В. Рогожином до всіх п’яти частин “Опыта” В. Сопикова. Раніше В. Рогожин склав “Указатель” лише до 2–5 частини праці В. Сопикова, себто до книжок “гражданской печати”, який і був надрукований в “Чтениях в обществе новой и древней России при Московском университете”. – 1899. – Кн. IV. – С. 1 – XII+1–284, й окремо – М., 1900.

Такий же “Указатель” склав було П.О. Морозов, надрукований в “Записках Императорской Академии наук”. – Т. XXVIII. – Кн. 2. – 1876. Й окремо – в “Сборнике отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук”. – Т. XV. – 1876.

Це видання “Опыта” В. Сопикова, як заявляє сам В. Рогожин, взагалі зроблено “почти без всяких изменений текста против первого издания” (“Опыт”. – Ч. 1. – Видання В. Рогожина. – С. IV).

Зокрема, перша його частина теж передрукована “без всяких исправлений и дополнений”, лише “сделаны некоторые незначительные примечания и исправлены указанные самим В. Сопиковым опечатки в тексте ... Опечатки и ошибки в предисловии и указателе”. Але крім цього В. Рогожиним “исключены ... выписки из книг” і тільки лише деякі “оставлены послесловия и предисловия старопечатных книг” (там же. – С. IV).

Такі прийоми В. Рогожина по перевиданню “Опыта российской библиографии” В. Сопикова змінило його початковий характер і, можна сказати, поспували його. Через це “труд В. Рогожина, – як зазначала критика, – по своїм внутрішнім достоїнствам “не может быть причислена к безупречным” (див. рецензію М. Петровського на 1–5 частини “Опыта”, передруковану В. Рогожиним в “Журнале Министерства Народного просвещения. – 1906. – Ч. IV. – №7. – Від. II. – С. 164–174 і на “Указатель” до нього. – Там же. – 1908. – Ч. XIV. – № 3. – Від. II. – С. 197–215.

П. Кеппену належить праця “Хронологическая роспись первопечатным славянским книгам”, яку він надрукував в своїх “Библиографических листах” (“Материалы для истории просвещения в России, собираемые Петром Кеппенем”. – № II // Библиографические листы. – 1825. – СпБ. – 1826. – №№ 1, 6, 11, 16, 21, 26, 31 і 39).

Починаючи видавати свої “Библиографические листы”, П. Кеппен, між іншим, задумав дати “сколькоможно подробный список первопечатным славянским книгам”, які він бачив в “чужих краях”, або які описані в ріжних наукових працях того часу” (П. Кеппен. “Библиографические листы”. – № 1. – Столп. 2–8).

До цього П. Кеппен додає також й ті слов’янські перводруки, що знаходилися в ріжних бібліотеках Санкт-Петербурга та Москви. В свою “Хронологическую роспись” П. Кеппен заносить видання ріжних друкарень, надруковані на всіх слов’янських мовах з 1475 по 1600 р. Всього тут зазначено 370 ріжних слов’янських стародруків (В №№ 1, 6, 11, 16 та 21-му “Библиографических листов” зазначено П. Кеппенем 302 і в № 31-му – 68 стародруків).

В №№ 26 та 39-му дані ріжні “дополнения и поправки” до його “росписи”, серед яких багато видань, що в свій час залишилися невідомими В. Сопикову (П. Кеппен. “Библиографические листы”. – №1. – Столп. 8. – № 31. – Столп. 449–453).

“Хронологическая роспись первопечатным славянским книгам” П. Кеппена розміщена в таблицях, в яких по графам показані “год”, “место издания, издатель и книгопечатник”, “язык и письмена”, “звание книги или содержание оной, где находятся экземпляры ... издания и кто писал об оных”.

“Звание” або назву стародруків П. Кеппен приводить коротко, а в деяких випадках лише визначає тільки зміст видання. Відносно своєї “Хронологической росписи” П. Кеппен спостерігає, що вона “не по всем частям обработана одинаковым образом” й через це дивиться на неї як на коректурні аркуші “для будущего, совершеннейшего издания, в которое нужно бы внести как подлинные заглавия книг, так, может быть, и выписки из некоторых с краткими пояснениями” (Там же. – № 1. – Столп. 5. – № 26. – Столп. 380).

Але все ж таки праця П. Кеппена являється цінною як своїми додатками та поправками до праці В. Сопикова, так і своєю бібліографією до зазначених тут слов’янських стародруків.

Після І. Сахарова залишилося кілька праць по бібліографії церковно-слов’янських видань. Одна з таких праць – “Хронологическая летопись русской библиографии с 1491 по 1700” була надрукована в 1842 р. [6].

Ця “роспись” І. Сахарова представлена в таблицях, в яких по графам показані рік, місце, формат та коротка назва ріжних церковно-слов’янських видань; для деяких з них зазначені бібліотеки, в яких останні переховуються. Крім того, тут же в окремих графах показані №№ тих стародруків, що були в бібліотеках І. Царського, А. Кастерина, Ф. Толстого, М. Рум’янцева та Академії наук. Зазначена “Хронологическая роспись” І. Сахарова не була закінчена й доведена лише до 1627 р. Всього в ній показано 193 церковно-слов’янських видань, надрукованих в ріжних друкарнях.

Друга праця І. Сахарова “Типография Иверского монастыря”, (надрукована там же. – С. 1–13), в якій він докладно описує всі церковно-слов’янські видання, що вийшли з цієї друкарні. До опису прикладено 8 чорних знімків з іверських видань.

Третя праця І. Сахарова – “Обозрение славянорусской библиографии”. – Т. 1.– Кн. 2. – Вип. 4-й (була надрукована в 1849 р. – СПб. – Ф.– С.–1–VI+1–184). Спочатку І. Сахаров думав було видати цю працю в 3-х томах; з них том 1-ий, між іншим, був призначений для слов’янорусської літератури рукописної до XVIII в. та друкованої – з 1491 до 1731 р. – Т. II-й (для слов’янорусської літератури після 1731 р. І. Сахаров мав на меті розглянути тут 18 000 творів рукописних та 24 000 друкованих). Але цей широкий план І. Сахарова не був виконаний. Замість 3-х томів вийшов тільки зазначений 4-й випуск, в якому міститься “Хронологическая роспись славянорусской библиографии: Издания, напечатанные кирилловскими и русскими буквами, с 1491 до 1731 года”. Але й ця “Хронологическая роспись” І. Сахарова не була закінчена й доведена лише до 1655 р. Тут показано 575 церковно-слов’янських видань, – (продовження “росписи” №№ 576–824 – по 1683 р. було в бібліотеці проф. А. Котляревського в саморучному діловому рукопису І. Сахарова та в Московському публічному музеї в копії: А. Котляревский. Древняя русская письменность. Опыт библиологического изложения истории ее изучения. – Воронеж. – 1881. – С. 76. – Див.: П. Симони. Библиография русская // Новый энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона. – Т. VI.– Ствп. 469), – надруковані в ріжних друкарнях “в России и чужих краях кирилловскими и русскими буквами, на языках словянском и русском, на особенных наречиях: болгарском, сербском, хорватском, литовско-русском и малорусском” (І. Сахаров. Обозрение славянорусской библиографии. –С. V).

Зазначаючи в своїй “Хронологической росписи” видання на всіх цих мовах, І. Сахаров, в оправдання цього, посилається на те, що “заграничные издания ... нередко употреблялись в наших церковных службах в XVI и XVII столетиях”, що “наши отцы усвоили их себе, как близкие по языку и вере, и как памятники полагали их и вкладали на помин души, в роды родов”; що “предшествовавшие библиографы внесли их в летопись русской литературы”; а через це виключити їх з своєї “росписи”, – каже він, – “я не мог и не имел на то права” (Там само. – С. V).

Ця “Хронологическая роспись” І. Сахарова, як і раніше, представлена в таблицях, в яких по графам показані: рік, місце, формат та коротка назва видань, з ріжними історично-бібліографічними замітками; для деяких видань після короткої назви (коротка назва видань власно церковних скрізь надрукована кирилівським шрифтом і кіновар’ю); приводиться й повна: для більшості видань зазначені бібліотеки, в яких останні переховуються; для деяких видань зазначені бібліографічні праці. Майже проти всіх видань в окремих графах показані №№ тих стародруків, що описані в “Опыте” В. Сопикова, або зазначені в реєстрах І. Царського, А. Кастерина та Яковлева або є в бібліотеках Санкт-Петербурзької публічної, Рум’янцевського музею та Академії наук. З цих граф видно, що в “Хронологическую роспись” І. Сахарова внесено біля 70 таких церковно-слов’янських стародруків, проти яких немає завань ні на “Опыт” В. Сопикова, ні на зазначені збірки.

В невеликій передмові І. Сахаров говорить про видання, що повинні увійти в його працю, та зазначає друкарні, в яких друкувалися деякі слов’янські видання.

Складаючи свою “Хронологическую роспись”, І. Сахаров пильно користувався попередніми працями по бібліографії церковно-слов’янських стародруків, особливо працями В. Сопикова, П. Строева та В. Ундольського. “Отсюда он списывал почти буквально все, что ему было надобно”, – зазначає І. Каратаєв (І. Каратаев. Библиографические заметки. – С. 22–27; порівн. також: Ю. Тиховский. “Мнимая типография Почаевского монастыря (с конца XVI до 1 чв. XVIII в.)”. – К., 1895. – С. 8–9).

Через це всі помилки попередніх бібліографічних праць увійшли й в “Хронологическую роспись” І. Сахарова. Але позаяк в його “росписи” зазначено немало таких церковно-слов’янських стародруків, що відсутні в попередніх бібліографічних працях, остання, не вважаючи на деякі хиби та помилки, не втратила свого значення.

І. Каратаєву належить кілька праць по бібліографії церковно-слов’янських стародруків. Першою такою працею І. Каратаєва є його “Хронологическая роспись славянских книг, напечатанных кирилловскими буквами с 1491 по 1730 год”, надрукована в 1861 (СпБ. – С. 1–XIX+1–5+1–227).

В своїй передмові до неї І. Каратаєв пише: “Давно уже признается у нас важность памятников церковнославянского книгопечатания: их содержание, язык, древность, редкость, разнообразие шрифтов, украшающие их гравюры, делают их в разных отношениях драгоценными ученому миру. Несмотря, однако ж на то, до сих пор не было издания, в котором эти любопытные памятники нашей стороны были бы исчислены и рассмотрены все, сколько их до сих пор известно” (І. Каратаев. Хронологическая роспись”. – С. IX–X).

Через це в своїй “Хронологической росписи” І. Каратаєв наважився подати першу спробу такої розвідки. В основу їй, очевидячки, лягла “Хронологическая роспись славянорусской библиографии” І. Сахарова, що була доведена їм до 1655 р., яку І. Каратаєв “дополнял и исправлял” (І. Каратаев. Библиографические заметки”. – С. 15).

Крім того, він одержав від І. Сахарова і “продолжение” до його “Хронологической росписи” з 1656 по 1683 рр., який останнього чомусь “не намерен был сам продолжать” друкуванням (Там же. – С. 15), і також використав його.

В своїй “Хронологической росписи” І. Каратаєв зазначає 1581 церковно-слов’янських видань з 1491 по 1730 рр. Назва видань та різні бібліографічні дані тут скрізь короткі. Майже для кожного з них зазначені бібліотеки, в яких вони переховуються, та бібліографічні праці, в яких останні описані. Але як перша спроба більш-менш повного опису церковно-слов’янських стародруків, названо “Хронологическую роспись” І. Каратаєва, як зазначив у рецензії на неї А. Востоков, явилась далеко не повною та доскональною. (“Тридцать первое присуждение учрежденных П.Н. Демидовым наград 25 мая 1862 г.” – СпБ., 1862. – С. 168–169). – За “Хронологическую роспись” І. Каратаєва був присуджений почесний отзив.

Тут можна згадати, що, в свій час, на “Хронологическую роспись” І. Каратаєва було заготовлено рецензію В. Ундольського. “Статья эта, – каже А. Вікторов, – не оконченная, но в отношении к библиографии старопечатных книг чрезвычайно интересная. Кроме исправления ошибочных указаний “Росписи”, автор входит в ней в рассуждения о славянской библиографии вообще, в ее методы, приемах, требованиях, о необходимом изучении славянских старопечатных книг в связи с разногласиями, о каталогах Сопикова и других, о собирателях и т.п.”. Ця рецензія В. Ундольського переховується в Московському Публічному музеї серед рукописів останнього під № 1397 [7].

Через це “Хронологическая роспись” І. Каратаєва не виключає попередніх бібліографічних праць В. Сопикова, І. Сахарова та ін. Але й сама вона, хоча в ній й є деяке недокладнення та прогалини, до цього часу являється важним і, навіть, необхідним підручником для всіх працюючих по слов’янорусській бібліографії. Ні в одній з попередніх “росписей” церковно-слов’янських видань не показано їх стільки – 1581, ні в одній з них немає такої ясності вказі-

вок на бібліотеки та дрібні бібліографічні праці, як в даній “Хронологической росписи” І. Каратаєва. Все це робить останню не тільки самим повним бібліографічним реєстром церковно-слов’янських стародруків до 1730 р., но і ключем для вивчення слов’янорусської бібліографії.

Випускаючи в світ свою “Хронологическую роспись славянорусских книг, напечатанных кирилловскими буквами, с 1491 по 1730 год”, І. Каратаєв мав надію, що його праця “побудит и других к подробному библиографическому изучению этих книг” (І. Каратаєв. Описание славянорусских книг, напечатанных кирилловскими буквами. 1491–1730. – Вып. I. – С 1491 по 1600. – СПб. – 1878. – С. 1).

Але його надія не справдилася. “С 1861 г. у нас, – пише він у 1878 р., – не появлялось до сих пор по этой части ни одного капитального труда, который обстоятельно и верно представил бы полное описание всех произведений старой печати” (І. Каратаєв. – Там же. – С. 1).

Через це І. Каратаєв наважується представити вченим та любителям старовини нову свою працю по церковно-слов’янській бібліографії й в 1878 р. друкує “Описание славянорусских книг, напечатанных кирилловскими буквами. 1491–1730. – С. 1–VI +1–280+1–III).

Тут він дає вже не короткий, а докладний опис 147 церковно-слов’янських видань, надрукованих в різних друкарнях з 1491 по 1600 р., при чому для кожного видання зазначає бібліотеки та бібліографічні праці. Крім того, з деяких рідких видань приводить виписи з передмов, післямов та тексту.

В 1878–1879 рр. на це “описание” І. Каратаєва появилось кілька рецензій: 1. “Санкт-Петербургские ведомости”. – 1878. – № 345; 2. “Указатель по делам печати”. – 1878. – № 24; 3. Древней и новой России. – 1879; 4. “Новое время”. – 1879. – № 1972; 5. “Церковный вестник”. – 1879. – №№ 10–25; 6. “Педагогический музей”. – 1879. – №№ 4–5; 7. “Филологические заметки”. – 1879. – Вып. VI. – С. 77–78.

Всі ці рецензії І. Каратаєв передрукував в окремії брошурі під назвою: “Рецензии на сочинение И. Каратаева: Описание славянорусских книг, напечатанных кирилловскими буквами. – Вып. I.: С 1491 по 1600 г.” – СПб., 1880. – С. 1–XXVIII.

Брошюра була надрукована в кількості 25 примірників, в яких була зазначена велика вартість останнього серед відомих до того праць по бібліографії церковно-слов’янських стародруків (порівн. замітку на це “Описание” І. Каратаєва Є. Калужняцького в його статті “К библиографии церковнославянских изданий в России”. – СПб., 1886. – С. 2).

В II-ому випуску “Описания славянорусских книг” І. Каратаєв мав на увазі описати церковно-слов’янські стародруки з 1601 по 1730 р., а також помістити тут покажчики “книг, имен городов, монастырей и других мест, где производилось печатание книг” (І. Каратаєв. Описание славянорусских книг. – Вып. I. – С. V).

Но цей його другий випуск у світ не вийшов, а замість нього в 1883 р. був надрукований в переробленому та доповненому образі I-ий випуск.

Це нове видання праці І. Каратаєва вийшло в світ під назвою “Описание славянорусских книг, напечатанных кирилловскими буквами. – Том I-ый. С 1491 по 1652. – СПб., 1883. – С. 1–VI+1–554; відб. Из “Сборника отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук”. – Т. XXXIV. – № 2).

Ця праця І. Каратаєва єсть наслідок 45-літніх його наукових розвідок, студіювань та подорож (в це “Описание” І. Каратаєва ввійшли церковно-слов’янські стародруки бібліотек Вільни, Варшави, Одеси, Києва, Москви, Санкт-Петербурга, Троїце-Сергійової Лаври, Кракова, Львова, різних монастирів та багатьох приватних збірок. – І. Каратаєв. “Описание...” – Т. I. – С. III).

В ньому описано 695 церковно-слов’янських видань, надрукованих в різних друкарнях з 1491 по 1652 рр. З цих видань не більш таких, що І. Каратаєв сам не бачив; всі ж останні описані їм по оригіналам з вартою уваги повністю та точністю. Після звичайних бібліографічних відо-

мостей – назви, місця та року видання, формату, кількості аркушів та сшитків, зазначаються переноси або їх відсутність; проводяться дані про шрифт видання та вживання в ньому кіноварі; указано також гравюри, фігурні літери, заставки та взагалі різні інші прикраси; деякі з цих відомостей доставляють немало цікавого матеріалу для студіювання нашого старого мистецтва.

Крім зовнішнього опису церковно-слов'янських видань, І. Каратаєв звертає увагу й на самий зміст їх: зазначає окремі статті, особливості мови та правопису, для чого приводить деякі витяги з тексту. Нарешті, з деяких церковно-слов'янських видань І. Каратаєв передруковує цілі передмови й післяслів'я, які по колишнім бібліографічним працям були невідомі. Всі витяги з тексту надруковані в опису церковно-слов'янським шрифтом дословно з оригіналом. В примітках до тексту описуємих видань знаходиться немало різних заміток критичного характеру.

В теперішній час праця І. Каратаєва “Описание ... 1491–1652”, служить необхідною інформаційною книжкою для всіх, що працюють по бібліографії церковно-слов'янських стародруків. Вартість зазначеного “Описания” зменшується лише тим, що в ньому є деякі помилки, котрі, як висловлюється І. Бичков, “лишают его значения верного руководителя в историко-литературных занятиях” (з ненадрукованого “Отзыв о труде И. Каратаева. Див. також: П. Владимиров. Доктор Франциск Скорина: Его переводы, печатные издания и язык // Памятники древней письменности. – СПб., 1888. – № СХ. – С. XXVI).

Через це “Описание” І. Каратаєва не звільняє дослідників церковно-слов'янських стародруків від необхідності довідуватись з первотворами.

До розглянутого “Описания” І. Каратаєва є деякі доповнення та поправки, що були дані в рецензії на нього архімандрита Леоніда (Журнал “Министерство Народного Просвещения”. – 1884. – Ч. ССXXXIII. – № 5. – Від. II. – С. 39–54 – і окремо) й гр[афа] Милорадовича (“Библиограф”. – 1885. – № 3).

Можна також зазначити брошуру І. Каратаєва “Библиографические заметки о старославянским печатным изданиям. 1491–1730.” – СПб., 1878. – С. 1–54), в якій він сповіщає деякі відомості про бібліографічні праці свої, І. Сахарова, В. Ундольського та інших. Тут же можна знайти кілька заміток І. Каратаєва і про деякі церковно-слов'янські стародруки. Але взагалі ця праця І. Каратаєва більш полемічного характеру, ніж наукового (див.: “Объяснение по поводу “Библиографических заметок о старославянских печатных изданиях” И. Каратаева – О. Бодянского в “Чтениях в научном обществе новой и древней России при Императорском университете // 1872. – Кн. 2. – С. 234–242).

Нарешті, можна ще вказати невеличку брошуру І. Каратаєва “Книги, гравюры и проч., принесенные в дар Императорской Публичной библиотеке, в разное время почетным корреспондентом Иваном Каратаевым”. – СПб., 1876. – С. 1–6 (ненум[еровані]). Ці сторінки були прикладені до брошури І. Каратаєва “Осьмогласник” 1491 г, напечатанный в Кракове кирилловскими буквами”. – СПб., 1876, – де зазначено кілька церковно-слов'янських видань, подарованих їм названій бібліотеці.

В. Ундольському належить праця “Очерк славянорусской библиографии”, в якій він думав дати в хронологічному порядку “полный каталог книг, напечатанный кирилловскими буквами, от начала славянского книгопечатания до 30-х годов XIX в.” (А. Викторов. “Собрание славянорусских рукописей В.М. Ундольского. – С. 58).

Тут же В. Ундольський гадав помістити “и возможно полный свод указаний на те библиографические и другие сочинения, где эти книги описаны, а равно и на те библиотеки, где они находятся теперь, или находились прежде” (В. Ундольский. “Очерк славянорусской библиографии с дополнениями А. Бычкова и А. Викторова”. – М., 1871. – С. I).

Але ця праця В. Ундольського не була доведена до кінця відповідно такому плану. Ріжні інші наукові роботи, предприняті автором, примусили його ще в 1850 р. припинити зазначену працю. Через це “въ состав “Очерка” В. Ундольского не вошло многих церковносла-

вянских изданий, сделавшихся известными после означенного времени, а также отчасти и таких, которые были известны и прежде” (Там же. – С. 1).

В. Ундольський навіть не скористувався власною збіркою церковно-слов’янських стародруків. Одначе, багатство бібліографічних даних в “Очерке”, маса зазначених в ньому стародруків, до того часу невідомих в бібліографії, авторитет В. Ундольського як бібліографа, і, нарешті, потреба в такому зведеному покажчику церковно-слов’янських видань, як цей “Очерк”, були причиною того, що цю працю В. Ундольського було визнано потрібним надрукувати (Там же. – С. 1). Але позаяк “Очерк” В. Ундольського не зовсім був закінчений, то при виданню останнього в світ треба було доповнити його, що й було зроблено А. Вікторовим та А. Бичковим. Перший перевірив “Очерк” по важнішим бібліографічним працям (головнішими з таких праць були: 1. “Огляд церковно-слов’янських видань, що були надруковані до XVII в. в Венеції, Сербії та ін. місцях” П. Шафарика в “Jahabucher Literatur” за 1829 р. – Ч. 48 і в його “Seschichte der Ludslaw Literatur”. S.-III. – Praga, 1865); 2. “Описание славянорусских книг и типографий 1698–1725” П. Пекарского. – СПб., 1862 (“Наука и литература в России при Петре Великом. – Т. III); 3. Знайдене серед паперів В. Ундольського продовження “Хронологической росписи славянорусской библиографии И. Сахарова с 1655 г.” і 4. Каталог слов’янських стародруків збірки А. Тихоцького в Одесі) та збіркам церковно-слов’янських стародруків Рум’янцевського музею, Московської Синодальної бібліотеки й самого В. Ундольського й вніс в нього 670 видань, що не були зазначені в “Очерку”. Другий поповнив “Очерк” по збірці церковнослов’янських стародруків Санкт-Петербурзької публічної бібліотеки й вніс в нього 1015 видань. Доповнення А. Бичкова надруковані в “Очерке” окремо, як додаток до нього. Доповнення А. Бичкова вийшло і окремою брошурою під назвою: “Дополнения к славянорусской библиографии составлено по изданиям церковной печати, хранящимся в Императорской Публичной библиотеке, А. Бычковым”. – СПб., 1871. – С. 1–2, нenum[еровані] 1–28.

З цими доповненнями й був випущений в світ в 1871 р. “Очерк” під назвою “Хронологический указатель славянорусских книг церковной печати с 1491 по 1864 г.: Вып. 1: Очерк славянорусской библиографии В.М. Ундольского”. – М., 1871.

Рядом з цим, на другій сторінці такий заголовок: “Очерк славянорусской библиографии В.М. Ундольского, с дополнениями А. Быčkova и А. Викторова.”. Издание Московского публичного и Румянцевского музеев. – М., 1871. – С. 1–IV + стовп. 1–388.

Тут можна зазначити, що в свій час сам А. Вікторов готовив для друку працю “Систематический каталог славянских церковно-печатных книг” на підставі переглянутих їм збірок церковно-слов’янських стародруків в різних бібліотеках, документів архіву Московської Синодальної друкарні та інших матеріалів. В передмові до цього каталогу А. Вікторов думав дати огляд найбільш значних збірок церковно-слов’янських стародруків та важніших бібліографічних підручників. Але цей “каталог” А. Вікторова залишився незакінченим. (И. Срезневский. Несколько припоминаний о научной деятельности А. Викторова (“Записки Императорской Академии наук”. – Т. XXXVIII. – СПб., 1881. – С. 18).

Всього в “Очерке” В. Ундольського зазначено 4705 видань, надрукованих кирилівським шрифтом з 1491 по 1864 р. в різних друкарнях. Відповідно прийнятій Ундольським системі тут дається коротка назва видання, зазначається місце, рік та формат його, помічається кількість аркушів або сторінок, а іноді друкарня та видавець. Майже для кожного видання зазначаються бібліотеки, в яких вони знаходяться, та бібліографічні праці, в яких останні описані. Ступінь збереженості зазначається зіркою Одна зірка визначає відсутність заголовного або першого аркуша, дві – кількох аркушів, три – кількох сшитків, відсутність зірки зазначає, що примірник в новій збереженості. (В. Ундольский. “Очерк”. – С. 111).

Редакція “Очерка” думала випустити в світ й другий випуск “Хронологического указателя”, в якому малось на увазі помістити доповнення до “Очерка”. Ці доповнення повинні були скластися на підставі перегляду збірок церковно-слов’янських стародруків деяких важніших бібліотек (з таких бібліотек малось на увазі переглянути збірки: Академії наук, Воскресенського монастиря, Московського публічного музею – збірку Н.Я. Лукашевича, Московської Духовної академії, Московських – Синодальної, типографської та єпархіальної, Святійшого Синоду, Троїце-Сергієвої лаври та ін. (В. Ундольский. “Очерк”. – С. IV)), а також на підставі нової перевірки “Очерка” по ріжним бібліографічним працям та джерелам. Тут же малось на увазі надрукувати “алфавитный указатель” до обох випусків та загальний систематичний огляд найбільш значних збірок церковно-слов’янських стародруків, каталогів та ін. бібліографічних праць, що послужили основою як самого “Очерка”, так і до додатків до нього (Там же. – С. IV). Але цей другий випуск “Хронологического указателя” так і не появився в світ.

Надрукований Московським публічним і Рум’янцевським музеєм “Хронологический указатель славянорусских книг церковной печати с 1491 по 1864 год”, не вважаючи на деякі помилки та непорозуміння (И. Каратаев. Библиографические заметки. – С. 28–47), являється цінним покажчиком церковно-слов’янських стародруків як по своїй порівнюючій проти інших таких же праць повністю зазначених в ньому стародруків, так і по збірці показаних в ньому бібліографічних навідів.

Помилки та непорозуміння “Очерка” В. Ундольського послужили для Я. Головацького причиною надрукувати в 1874 р. працю під назвою “Дополнения к очерку славянорусской библиографии В.М. Ундольского, содержащее книги и статьи, пропущенные в первом выпуске “Хронологического указателя славянорусских книг церковной печати с 1491 по 1864 г.”, в особенности же перечень галицко-русских изданий церковной печати” (зазначені “Дополнения” Я. Головацького були надруковані в “Записках Императорской Академии наук”. – Т. XI. – № 5. – СПб., 1874. – С. 1–96).

В зазначеній праці Я. Головацького на підставі перегляду збірок церковно-слов’янських видань в бібліотеках Львова, Вільни та своєї власної, а також інших бібліографічних даних, спочатку робить деякі поправки та пояснення тих бібліографічних непорозумінь, що викликає “Очерк” В. Ундольського, а потім дає й саме “Дополнение” до нього (Я. Головацкий. “Дополнение”. – С. 1–16 й 17–96). Тут він зазначає 759 церковно-слов’янських видань, надрукованих в ріжних друкарнях, переважно південно-західних (в “Дополнении” Я. Головацкий зазначає видання, надруковані в Вільні, Супраслі, Могиліві, Львові, Почаїві, Острозі, Києві, Чернігові, Уніві, Перемишлі, Москві, Угорцях, Венеції та Будімі), що були пропущені в “Очерке” В. Ундольського, при чому для багатьох з них показує бібліотеки та бібліографічні праці.

На зазначене “Дополнение” Я. Головацького відомі дві рецензії: див.: “Киевский телеграф” за 1874. – № 139 та “Древняя и новая Россия” за 1876. – № 1. – С. 90–93. – рец. М. Драгоманова.

Цьому ж Я. Головацькому належить й інша праця “Библиография галицко-русская с 1772–1848 г.” (“Галичанин”: Литературный сборник, издававшийся Я. Головацким и П. Децицким. – Кн. 1. – Вып. III+IV. – Львов, 1863. – С. 309–327), в якій більш-менш повно зазначено біля 114 ріжних видань, надрукованих в Галичині за указаний час на церковно-слов’янській мові або кирилівським шрифтом.

Хоча Я. Головацкий й “с большою тщательностью” (Я. Головацкий “Дополнения”. – С. 15) віднісся к доповненню “Очерка” В. Ундольського та поясненню викликаних ним непорозумінь, останні розв’язані їм далеко не всі, а в деяких випадках допущені ще нові.

Ю. Тиховський, висловлюючи свої думки на “Дополнения” Я. Головацького, зазначає, що останній “отнесся к своим пособиям без всякой критики и, благодаря этому, внес порядочное число новых ошибок” (Ю. Тиховский. ...” Мнимая типография Почаевского монастыря”. – С. 25–26).

Через це С. Голубев в своїй статті “Библиографические замечания о некоторым старопечатным церковнославянским книгам преимущественно конца XVI и XVII ст.” (“Труды Киевской Духовной академии” за 1876. – №1. – С. 121–161; № 2. – С. 359–398 й окремо: К., 1876. – С. 1–80 ; Див. також – “Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца”. – Кн. 1. – К., 1879. – С. 280), поставив завданням “указать на некоторые неточности, вкравшиеся в “Хронологический указатель” и “Дополнения” к нему, а частью сделать несколько общих библиографических замечаний о тех старопечатных церковнославянских изданиях, преимущественно конца XVI и XVII ст., которые или вовсе не упоминаются нашими библиографами, или о которых сообщаются ими сведения недостаточно определенные, а иногда и не верные” (С. Голубев. “Библиографические замечания...” – С. 3).

Спочатку С. Голубев дає пояснення та поправки відносно деяких церковно-слов'янських видань, занесених в “Очерк” В. Ундольського та “Дополнения” до нього Я. Головацького, а потім зазначає біля 35 церковно-слов'янських стародруків, що залишилися невідомими як самому В. Ундольському й редакторам його праці – А. Бичкову та А. Вікторову, так і Я. Головацькому (Там же. – С. 3–66, 66–76). Але як не великі були бібліографічні знання професора С. Голубева відносно слов'яноноруських стародруків, й в його працю вкралися деякі помилки. Так, в своїй статті, під № 20 на с. 73, С. Голубев зазначає панегірик, що переходується в бібліотеці Києво-Софійського собору під № 732, на церковно-слов'янській та латинопольській мовах, під назвою “Motio secunda. Wiadomosc druga u szczesliwa od cara Dawida carowi Theodorowi Alexiewiczzowi duchem prawdy przez weselu opowiedziena. Kiedy mu Bog iako daru Bozemu dar swoy Bozy cories Agatia Sumeonowne darowot, – na arfie ten mu tancie zagrat” і т.д. – з заміткою, що цей панегірик зовсім “неизвестный библиографам”. Як тепер виявилось, цей “панегірик” єсть уривок з праці Л. Барановича “Notiu pise ran Chrystusowych”, надрукованої в Чернігові в 1680 р. (на підставі зазначених відомостей С. Голубева й я вніс цей панегірик в свій “Загальний огляд стародруків київських бібліотек” (“Бібліологічні вісті” за 1924. – № 1–3. – С. 142), з заміткою: “в бібліографії майже зовсім “невідомий”. В окремих відбитках своєї статті (“Київ”. – 1924. – С. 1–20) замітка про цей панегірик виключена.

Зроблені Я. Головацьким та С. Голубевим доповнення до “Очерка славянорусской библиографии” В. Ундольського не скасували всіх прогалин та бібліографічних непорозумінь, що в них були й викликами в світ дві статті Е. Калужняцького, в яких останній дає деякі поправки як до “Очерка” В. Ундольського, так і до “Дополнений” Я. Головацького. В одній з цих статей – “К библиографии церковнославянских печатных изданий в России” (“Сборник отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук”. – Т. XLII. – № 1. – СПб., 1886. – С. 1–46) Е. Калужняцький подрібно описує видання “Богослов'я нравоучительного”, пропущене в “Очерке” В. Ундольського, а в “Дополнении” Я. Головацького невірною зазначене.

В другій статті “Еще несколько прибавлений к библиографии русско-церковных изданий” (“Сборник русского языка и словесности Императорской Академии наук”. – Т. XLVI. – СПб., 1890. – С. XXII–XLI) – додаток до протоколу Е. Калужняцький зазначає 9 церковно-слов'янських стародруків XVII–XVIII віків, до нього зовсім невідомих в бібліографії, а також описує деякі інші видання, які зазначені в бібліографії, але не точно (Там же. – С. XXII–XXXVI, XXXVI – XLI).

Необхідно також зазначити працю І. Левицького “Галицко-русская библиография XIX ст. с узгляднением изданий, появившихся в Угорщине и Буковине, 1801–1886. – Т. I–II. – Львов, 1888–1895. – Т. I. – С. XXII+1+161+1, т. II, в якому серед різних галицьких, б[більшості] угорських та буковинських видань за позначений час між іншим знайдені і видання, надруковані там на церковно-слов'янській мові або кирилівським шрифтом (див. рецензію Мирона (І. Франка) на 1-ий том “Галицко-русской библиографии...” в “Киевской старине” за 1888. – № 5. – С. 25–32). Крім того, з приводу “библиографии” до 1-го тому надрукував О. Огоновсь-

кий в часопису “Зоря” за 1888 р.– № 10. – “Одповідь на тенденційну нападсть п. І.Е. Левицького о “Галицко-русской библиографии”. На “одповідь” І. Левицький написав “Ответ д-ру Ом. Огоновскому”, надрукований окремою брошурою (Львів, 1888. – С. 1–39). Такого ж характеру і слідує три його праці: “Галицко-русская библиография за 1887 год” (Львов, 1888. – С. 1–60+1–80), відбитка з “Литературного сборника Матици”. Див. замітку на це видання Мирона (І. Франка) в “Кіевской старине” за 1888. – № 5. – С. 32–33; “Галицко-русская библиография” за 1888 год” (Львов, 1889. – С. 1–121+1) та “Галицко-русская библиография за 1889 год” (Львов, 1890. – С. 1–129), котрі являються окремим продовженням першої.

Додатком до праць І. Левицького являється замітка І. Франка “Причинок до галицько-руської бібліографії 1848–1849 рр.” (“Записки наукового товариства ім Т. Шевченка. – Т. XXII. – 1898. – Кн. II, *miscellaneous*, с. 1–3), де зазначено кілька галицьких видань, надрукованих кирилівським шрифтом. Нарешті, можна вказати кілька праць, присвячених бібліографії ріжних слов’янських видань, надрукованих кирилівським шрифтом в Угорській Україні. Такі праці А. Петрова: “Материалы для истории Угорской Руси. – V. Первый печатный памятник угорского наречия” (“Сборник отделения русского языка и литературы Императорской Академии наук”. – Т. LXXXIV. – 1908. – № 2. Див. рецензію на цю працю А. Соболевського в “Журнале Министерства Народного просвещения” за 1909. – Т. XX. – № 3. – Від II. – С. 190–191), Е. Перфецького “Печатные церковнославянские книги в Угорской Руси в XVII – XVIII вв.” (“Известия отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук”. – XXI.– 1916. – Кн. 2. – С. 277–294) та Г. Стрийського “З старої письменности Угорської Руси” (“Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка”. – 1913. – Т. XVI–CVIII.– Львов, 1914. – С. 179–195).

Крім зазначених праць російських та українських бібліографів, описом церковно-слов’янських видань займалися також вчені польські, сербські, італійські, румунські та інші. З таких описів перш усього повинно зазначити праці польських бібліографів Ф. Бентковського, І. Лелевеля, А. Іохера, М. Вишневецького та К. Естрейхера.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського,
ф. X, № 12391–12395.
Рукопис, оригінал.

Джерела та література

1. *Рева Л.* Кириличні видання-інкунабули в історії української літератури // Слово і час. – 2000. – № 3. – С. 84–86; *Вона ж.* Історія діяльності Комітету з опису українських стародруків Археологічної комісії ВУАН // Слово і час. – 2001. – № 5. – С. 91–94.
2. *Рева Л.* Сергій Іванович Маслов – основоположник теорії наукового опису українських стародруків та рукописних раритетів // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам’яткознавства. (Серія “Пам’яткознавство Північного регіону України”, № 3) / Посохов С.І. (гол. ред.), Титова О.М. (заст. гол. ред.), Коваленко О.Б. (заст. гол. ред.), Бойко О.Д., Верба І.В., Верменич Я.В. [та ін.]. ; Центр Пам’яткознавства НАН України і УТОПНК. – Вип. 10 (13). – К., 2010. – С. 165–171.
3. *Ундольский В.* Библиографические разыскания. Очерки библиографических трудов в России // Московитянин. – 1846. – № 2. – С. 147.
4. *Сопиков В.* Опыт российской библиографии. – Ч.1. – СПб., 1813. – С. XIX.
5. *Каратаев И.* Библиографические заметки о старославянских печатных изданиях: 1491–1730. – СПб, 1872. – С. 8.
6. *Сахаров И.* Древние русские памятники. – Вип. 1. – СПб., 1842. – С. 1–28.
7. *Викторов А.* Собрание славянорусских рукописей В. Ундольского. – М., 1870. – С. 62.

Reva L.G. Володимир Барвінок – автор зводу бібліографії українських рукописних і стародрукованих книг

У статті розглянуто життя та діяльність Володимира Івановича Барвінка, уродженця Чернігівщини, та його однієї з найбільших його праць – “Огляд бібліографії церковно-слов’янських стародруків”.

Ключові слова: В.І. Барвінок, книгознавство, література, бібліографія, покажчик.

Reva L.G. Владимир Барвинок – автор свода библиографии украинских рукописных и старопечатных книг

В статье рассмотрены жизнь и деятельность Владимира Ивановича Барвинка, уроженца Черниговщины, и одной из самых значительных его работ – “Обзора церковно-славянских старопечатных изданий”.

Ключевые слова: В.И. Барвинок, книговедение, литература, библиография, указатель.

Reva L.H. Volodymyr Barvinok – the author of the brings bibliography of Ukrainian manuscripts and early printed books

In article there is looked at the life and activity by Volodymyr Barvinok, Chernihiv region’s native, and one of him largest works – “Survey by bibliography of church and Slavic printed anciently books”.

Key words: V.I. Barvinok, bookknowledge, literature, bibliography, reference.

[надійшло до редакції: 05.07.2012 р.]

УДК 94(09)Верзилов(447.51)“18/19”

Світлана СКОРЕНОК
(Чернігів)

А.В. Верзилов як засновник Чернігівської української громади

Аркадій Васильович Верзилов (1867–1931) – український громадсько-політичний діяч, голова Чернігівської міської думи, член перших українських політичних партій, незмінний член Чернігівської губернської вченої архівної комісії, один із засновників потужної просвітницької організації “Громада”, а пізніше член товариства “Просвіта”. Втім, його діяльність у Чернігівській українській громаді не знайшла належного висвітлення в історичній літературі. У даній статті зроблено спробу розглянути саме цей аспект проблеми.

Чернігівська українська громада постала у Чернігові на початку 60-років ХІХ ст. Історія створення та діяльність цієї організації пов’язана з такими відомими постатями, як С.Д. Нос, Л.І. Глібов, О.М. Білозерський, О.В. Маркович, О.М. Лазаревський, які відігравали помітну роль у громадсько-культурному житті України ХІХ ст. Місцева влада неодноразово забороняла її діяльність, закидаючи звинувачення у пропаганді революційних ідей, членів Чернігівської української громади заарештовували, а сама організація на певний час припиняла свою діяльність. Однак міську інтелігенцію, яка прагнула визволення з неволі забороненого друкованого слова рідною мовою, не лякали ніякі переслідування царської адміністрації, і “Громада” відновлювалася знов і знов.

Ім’я А.В. Верзилова пов’язане з діяльністю Чернігівської української громади в 1893–1905 роках. Це був період нелегального її існування. Активна діячка організації